

تاریخ آموزش و پرورش در ایران

فاطمه محمودیان

کلیدواژه‌ها: ایران، آموزش و پرورش، مدارس نظامیه.

اشاره

محل آموزش همان طور که گفته شد، مسجد، مکتب و خانه بوده است که بعدها نظامیه نیز تأسیس و به این سازمان‌های آموزشی اضافه می‌شود. مدرسه از نظر لغوی به معنی محل درس است. در ابتدا این محل به مسجد و به طور کلی تمام مکان‌های زیارتی و عبادتی محدود می‌شد، اما توسعه‌ی کیفی و کمی آموزش، مسجد را در شرایطی قرار داد که دیگر جواب‌گوی نیازهای آموزشی نبود؛ بنابراین، مکان‌های آموزشی به تدریج از مسجد جدا شدند.

مدارس اسلامی

در آغاز پیدایش مدارس، قرآن و حدیث محور همه‌ی آموزش‌ها بودند. به طور کلی علوم که در مدارس اسلامی تدریس می‌شد و از اواخر قرن سوم در مدارس علمیه رایج بود، به دو نوع قابل تقسیم بود:

۱. علوم عقلی؛ ۲. علوم نقلی.

گروه اول یعنی علوم عقلی، شامل منطق، ریاضیات، نجوم، موسیقی، فیزیک، پزشکی و در نهایت متافیزیک بود. گروه دوم مشتمل بر قرآن و تفسیر قرآن، علوم حدیث، فلسفه و اصول بود.

تأسیس مدارس نظامیه

خواجه نظام الملک طوسی، وزیر مقتدر سلجوقیان، در

قرن پنجم هجری قمری، مدارس نظامیه را تأسیس کرد. برخی مورخان خواجه نظام الملک را اولین مؤسس مدرسه دانسته‌اند. این نظر مورد قبول نیست، چرا که در اوایل قرن چهارم هجری، فعالیت‌های علمی و آموزشی در شهر نیشابور و دیگر بلاد خراسان جریان داشته است. خواجه نظام الملک نخستین فردی بود که تأسیس مدارس را جزو برنامه‌ها و وظایف دولت قرار داد و این روش او مورد پیروی دولت‌های اسلامی قرار گرفت. عمل خواجه نظام الملک در تحولات تاریخی مدارس جهان اسلام از دو جهت دارای اهمیت است: یکی این که در مدت کوتاهی تعداد بسیاری از این نظامیه‌ها را بنا کرد و تحت کنترل سیاسی خود درآورد؛ دوم این که در محتوای آموزش و تشکیلات داخلی و عملکرد و حتی معماری این مدارس وحدت، همبستگی و هم‌شکلی به وجود آورد. قبل از پیدایش نظامیه‌ها، مدارس در مناطق مختلف دارای معماری‌های گوناگون بودند؛ ولی به دستور نظام الملک مدارس دارای معماری هم‌شکل و واحدی شدند. در مورد نوع معماری مدارس نظریات مختلفی ارائه شده است. به طور کلی از قرن پنجم هجری

خواجه نظام الملک طوسی وزیر مقتدر سلجوقیان در قرن پنجم هجری قمری مدارس نظامیه را تأسیس کرد

مدارسی که در ایران تشکیل شده بود، دارای یک حیطه وسیع بود که به وسیله‌ی راهروهای باز احاطه می‌شد. درهای کلاس‌های درس و سالن‌های کنفرانس و کتابخانه‌ها به این راهروها باز می‌شد؛ طیفه‌ی دوم مدرسه محل سکونت مدرسان و محصلان بود.

خواجه نظام الملک در عین حال که مؤسس و رئیس افتخاری همه‌ی نظامیه‌ها در زمان خود بود، کارکنان عالی‌رتبه برای اداره و سرپرستی نظامیه‌ها را خود شخصاً انتخاب و برایشان حکم صادر می‌کرد.

انگیزه‌های او از ایجاد مدارس نظامیه عبارت بودند از:

۱. توجه خاص به علوم دینی. وی اصولاً به هر موضوعی با

دیده‌ی مذهبی می‌نگریست.

۲. جانب‌داری شدید از مذهب شافعی و اشاعه‌ی طریقه‌ی

اشعری که خود از پیروان سرسخت و متعصب آن بود.

مدارس و مراکز علمی که به فرمان خواجه ایجاد گردید ظاهراً بر دو گونه بوده است: یکی مراکزی که در حکم مدارس ابتدایی و متوسطه‌ی این دوره بوده و عموماً در شهرهای کوچک و قراء پرجمعیت تأسیس شده بود، دیگر مدارس بزرگی که به منزله‌ی دانشگاه‌ها و مراکز تعلیمات عالی‌ه بود و با امکانات وسیع و تشکیلات گسترده‌تری تأسیس شد و به سبب انتساب نظام الملک به عنوان نظامیه معروف گردید.

در هیچ یک از منابع تاریخی، اشاره‌ی دقیق و صریحی به شمار نظامیه‌ها نشده است و سندی در دست نیست که تعداد، کیفیت بنا و آغاز دوره‌ی فعالیت این مدارس را روشن سازد. تنها در میان این مدارس، نظامیه‌ی بغداد، به خاطر اهمیت و شهرت بیشتر، مورد توجه مورخان بوده است.

منابع مالی

خواجه نظام الملک برای تأمین مخارج و هزینه‌های مدارس و احداث و بنای آن‌ها، دو منبع مالی در نظر گرفته بود: یکی اموال شخصی و اموالی که توسط سلطان به شخص او اختصاص داده شده بود و دیگری، موقوفاتی که بر این مدارس وقف کرده بود.

زبان درسی

زبان رسمی تعلیم و تربیت در مدارس نظامیه، همان زبان عربی، یعنی زبان دینی و علمی در تمام بلاد اسلامی بود.

شرایط مدرسان

۱. **شرایط علمی:** تنها کسانی می‌توانستند منصب والای مدرسی را احراز کنند که در عالی‌ترین مدارج علمی زمان خود قرار می‌گرفتند

۲. **شرایط اخلاقی:** مدرسان نظامیه باید افرادی پاک‌دامن، زاهد و مورد اعتماد و احترام مردم و ارباب دولت می‌بودند.

۳. **شرایط مذهبی:** مدرس نظامیه باید شافعی مذهب می‌بود. لذا بسیاری از دانشمندان به خاطر شافعی نبودن، از تدریس در نظامیه محروم بودند و عده‌ای نیز که در حین خدمت از نظر

مذهبی مورد سوءظن قرار می‌گرفتند از ادامه‌ی کار منع می‌شدند.

روش تدریس

مدرسان درس را به دو روش سماع و املا، برای شاگردان بازگو می‌کردند. در روش سماع، شاگردان گفته‌های استاد را با دقت زیاد به خاطر می‌سپردند. در روش املا، استاد موظف بود ضبط هر کلمه را با دقت بگوید و شاگرد نیز دقیقاً آن را ثبت کند.

امکانات نظامیه

نظامیه از باشکوه‌ترین مدارس اسلامی بود. برای استادان و شاگردان حقوق مناسب و منظمی اختصاص یافته بود. مدرسه کتابخانه داشت. در اداره‌ی مدرسه نیز از سازمان منظم اداری بهره گرفته شده بود.

تأثیرات مدارس نظامیه

این تأثیرات از دو جنبه قابل بررسی هستند:

تأثیرات مثبت: پیشرفت علوم دینی به ویژه مذهب شافعی؛ نهضت تأسیس مدارس دولتی و محلی؛ تجلیل از دانشمندان و مدرسان؛ پیدایش ضوابط خاصی در امر تدریس و توجه به رفاه مدرسان و طلاب.

تأثیرات منفی: بی‌توجهی به برخی از رشته‌های علمی از جمله ریاضیات، فلسفه و طب؛ مبارزه با فلسفه و آزادی افکار؛ نداشتن ارتباط و تبادل فرهنگی با سایر جوامع بشری؛ انحصار دانش و بهره‌گیری‌های سیاسی از آن؛ تشدید مجادلات مذهبی و ایجاد تفرقه در جوامع اسلامی.

منابع

۱. الماسی، علی محمد. تاریخ آموزش و پرورش اسلام و ایران. چاپ هفتم. امیرکبیر. تهران. ۱۳۸۴.
۲. آهنجیده، اسفندیار. شناخت تاریخ آموزش و پرورش اسلام و ایران. چاپ اول. آهنجیده. شهرکرد. ۱۳۸۱.
۳. شجاع‌الدینی، حجت‌الاسلام سید محمد. «مدارس نظامیه». چاپ اول. پژوهشکده‌ی مطالعات فرهنگی و اجتماعی. تهران. ۱۳۸۸.
۴. درانی، کمال. تاریخ آموزش و پرورش ایران؛ قبل و بعد از اسلام. سمت. تهران. ۱۳۸۰.
۵. ضمیری، محمدعلی. تاریخ آموزش و پرورش ایران و اسلام. چاپ ششم. راهگشا. شیراز. ۱۳۷۵.